

گردشگری دینی و مسئله همگرایی جهان اسلام

سید آصف کاظمی^۱

چکیده

تاریخ معاصر جهان اسلام با چالش‌ها و بحران‌های متعددی گریبان گیر است. رهایی از این بحران‌ها مستلزم نظریه‌پردازی و رفتار آگاهانه هست. هدف این تحقیق پاسخ به این پرسش است که با چه راهکاری می‌توان به همگرایی در جهان اسلام رسید؟ نتیجه پژوهش بر اساس روش جستاری اسپریگنز نشان می‌دهد که برای رسیدن به همگرایی اسلامی ابتدا باید وضعیت موجود را فهم نموده و با شناسایی علل و موانع و ترسیم راهکار به سمت وضعیت مطلوب عبور کنیم. جهان اسلام دارای زمینه‌ها و ظرفیت‌های بسیار ارزشمندی برای همگرایی است که از مهم‌ترین آن‌ها گردشگری به‌ویژه گردشگری دینی است. کنگره بین‌المللی حج، مراسم اربعین سالار شهیدان و زیارت بقاع متبرکه از مهم‌ترین اماکن مذهبی هستند که سالانه میلیون‌ها مسلمان از سراسر جهان، با ملیت، نژاد، رنگ و زبان‌های گوناگون در این اماکن به‌قصد زیارت سفر می‌کنند و با فرهنگ دیگر ملل و مذاهب اسلامی آشنا گردیده و علی‌رغم وجود تفاوت، تشخیص و اختلاف‌ها، به یکدیگر پیوند خورده و با کنار گذاشتن تمایزات نژادی، قومی، ملی و مذهبی دور نمای همگرایی اسلامی را به نمایش می‌گذارند. از این‌رو با تقویت و استفاده از ویژگی‌ها و کارکردهای گردشگری دینی می‌توان شکل‌گیری همگرایی در جهان اسلام را به‌عنوان جامعه مطلوب و آرمانی هموار نماییم.

واژگان کلیدی

همگرایی، ارتباطات، حج، اربعین، زیارت، امام حسین (علیه‌السلام).

^۱. دکترای تاریخ معاصر جهان اسلام.

مقدمه

تفرقه و واگرایی در تاریخ معاصر جهان اسلام تبدیل به بحران سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی و مسئله پیچیده‌ای شده است. روشن است که آینده مطلوب جهان اسلام، در گرو وحدت و هم‌گرایی جوامع اسلامی است. کشورهای اسلامی تنها در شرایطی می‌توانند به‌عنوان یک‌قطب قدرتمند در جهان آینده ایفای نقش کنند که از واگرایی‌ها به سمت همگرایی رهنمون شوند. توصیه‌ها و دستورات قرآن، پیامبر عظیم‌الشأن (صلی‌الله علیه و آله) اسلام و ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، برای درک ضرورت و اهمیت مسئله وحدت و همبستگی بسیار گویا و صریح است. از این‌رو خدشه نمودن به مسئله وحدت و همگرایی مسلمانان، از هیچ مسلمانی و با هیچ بهانه‌ای پذیرفتنی نیست. همگرایی و وحدت امت اسلامی یکی از اصول مسلم اسلامی است، ولی متأسفانه به دلایلی و تحت تأثیر عوامل بیرونی و درونی، این اصل اصیل اسلامی که در متون دینی ما بدان توصیه و تأکید فراوان شده است؛ مورد غفلت قرار گرفته است. از این‌رو رسیدن به وحدت و همگرایی یکی از آمال و آرزوهای دیرین نخبگان و اندیشمندان اسلامی بوده است و فرهیختگان و مصلحان امت اسلامی برای تحقق آن راهکارهای مؤثری ارائه داده‌اند. این در حالی است که جهان اسلام و مسلمانان زمینه و ظرفیت‌های بسیار خوبی برای همگرایی دارند، از حجم زیادی منابع دینی که در این زمینه وجود دارند تا ظرفیت‌های اقتصادی و ارتباطی مانند مراسم حج و زیارت اربعین امام حسین (علیه‌السلام).

در این پژوهش تلاش داریم نقش گردشگری دینی را در همگرایی جهان اسلام موردبررسی قرار دهیم و آن را به‌مثابه راه‌حل رسیدن به وحدت و همگرایی در نظر گیریم. جهانگردی و سیاحت در فرهنگ و تمدن اسلامی پیوندی محکم دارد. با بررسی سفرنامه‌ها و دیگر اسناد مربوط به سیر و سیاحت مسلمانان، غرض اصلی گردشگران مسلمان از سفر و سیاحت، پژوهش، تحقیق، آموختن دانش و درک محضر دانشمندان سرزمین‌های دیگر و زیارت بوده است. از این‌رو گردشگری دینی به‌عنوان یکی از راهکارهای بسط توسعه و تبادل فرهنگی و تعامل اجتماعی میان اقوام و ملت‌ها امروزه آثار و برکات زیادی را برای هر جامعه‌ای می‌تواند داشته باشد که با برنامه‌ریزی صحیح و تقویت آثار مثبت آن، می‌توان به سمت همگرایی در جهان اسلام رهنمون شد. از این‌رو با توجه به اهمیت صنعت گردشگری به‌ویژه گردشگری دینی، تأثیر آن را در شکل‌گیری همگرایی و وحدت اسلامی را موردبررسی قرار دهیم.

مفاهیم و روش تحقیق

قبل از پرداختن به نقش گردشگری دینی در وحدت و همگرایی جهان اسلام، لازم است برخی از مفاهیم کلیدی و روش تحقیق موردبررسی و تبیین قرار گیرد.

۱. گردشگری دینی

گردشگری یا توریسم^۱ عبارت از سفر به قصد لذت بردن یا کسب و کار است. سازمان جهانی گردشگری در آخرین تعریف از گردشگری در سال ۱۹۹۵، آن را مجموعه فعالیت‌های فرد یا افرادی می‌داند که به مکانی غیر از مکان عادی زندگی خود، مسافرت و حداقل یک‌شب و حداکثر یک سال در آنجا اقامت کرده و هدف آنان از مسافرت نیز گذراندن اوقات فراغت است نه نظیر اشتغال و کسب درآمد. (حیدری چپانه، ۱۳۸۹: ۲۲) گردشگری به مجموعه فعالیت‌هایی اطلاق می‌گردد که در فرایند جذب و مهمانداری بین گردشگران، سازمان‌های مسافرتی، دولت‌های مبدأ، دولت‌های مقصد و مردم محلی برقرار می‌شود. (زاهدی، ۱۳۸۲: ۱-۲) در یک تعریف کلی گردشگری مجموعه پدیده‌ها و ارتباطات ناشی از کنش متقابل میان گردشگران دولت‌ها و جامعه‌های میزبان دانشگاه‌ها در فرایند جذب حمل‌ونقل پذیرایی و کنترل گردشگران و دیگر بازدیدکنندگان است. (پاپلی یزدی و سقائی، ۱۳۸۵: ۱۲)

صنعت بزرگ گردشگری شامل بخش‌های مختلفی می‌شود که یکی از مهم‌ترین آن‌ها «گردشگری مذهبی» است. تمامی ادیان و مذاهب در سراسر جهان اماکن، آثار، سنت‌ها و مراسم‌های مذهبی مختلفی دارند که به یکی از جاذبه‌های مهم گردشگری آن‌ها تبدیل شده است. در این میان دین اسلام و مسلمانان نقش بسزایی در این شاخه از گردشگری دارند. مراسم حج، زیارت اماکن مقدس و وجود مراسم‌های عزاداری یا جشن‌های مذهبی مسلمانان از بزرگ‌ترین رویدادهای گردشگری مذهبی در جهان هستند. زیارت حضور و القای همراه با علاقه و احترام است هر زیارتگاه نیایشگاه مکان محوطه و فضای آیینی است. (بصیری و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۰ به نقل از رنفرو و باهان، ۲۰۰۳: ۴۰۹) در گردشگری دینی و زیارت نوع میل و رغبت نهفته است راغب اصفهانی در مفردات زیارت را به معنای قصد ملاقات کردند دانستند (فیومی، ۱۴۱۸: ۱۳۶) گردشگری دینی و مذهبی گردشگران فرهنگی هستند که برای زیارت اماکن آثار و یادمان‌های مذهبی اعمال انجام مستند اعمال مذهبی و دینی ترویج و آموزش و

^۱ Tourism

گذران اوقات فراغت در مکان‌ها و مراکز مذهبی جهان سفر می‌کنم گردشگری مسیر مذهبی یکی از قدیمی‌ترین گردشگری‌های گذشته و در حال حاضر در سراسر جهان است (مؤمنی و همکاران ۱۳۷۸: ۱۴) گردشگری مذهبی عبارت است از بازدید گردشگران از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه‌ها، مقابر امامزاده‌ها و نظایر آن‌ها. توریست مذهبی، گردشگرانی فرهنگی هستند که برای زیارت اماکن، آثار، یادمان‌های مذهبی، انجام اعمال مذهبی و دینی، ترویج و آموزش و گذران اوقات فراغت در مکان‌ها و مراکز مذهبی جهان سفر می‌کنند. (رحیم‌پور، ۱۳۷۹: ۱۴) هرگونه دیدار و ملاقات گردشگری دینی و زیارت اطلاق نمی‌شود، بلکه زیارت و دیدار با اشخاص و اماکنی زیارت محسوب می‌گردد که از نظر زائران دارای احترام شرافت و برتری فوق‌العاده باشد. (تقی زاده داوری، ۱۳۸۰: ۵۹)

۲. همگرایی

وحدت و همگرایی از مفاهیمی است که در گرایش‌های علمی مختلف قابل مطالعه است. وحدت اسلامی یک‌بار ناظر به اتحاد جهان اسلام است و یک‌بار به‌عنوان یک امر دینی بر گرفته از کتاب و سنت به‌عنوان وظیفه و دینی در راستای دستیابی به دستورات الهی بر آن تأکید شده است. وحدت اسلامی عبارت است از اینکه فرق اسلامی یکدیگر را به‌طور صحیح بشناسند از تفکر و اعتقادات هم آگاهی و اطلاع داشته باشند و از نزاعی که قرآن کریم از آن ما را نهی کرده است (سوره انفال، آیه ۴۶) دوری گزینم و برای حفظ، دفاع و گسترش کیان ساحت مقدس قرآن، اصول ثابت، مشترکات اسلامی و امت یکپارچه و کلیت جهان اسلام هم‌نوایی و هم‌صدایی داشته باشند. (صادقی اردستانی، بیتا، ۵۰۲)

همگرایی^۱ فرایندی است که طی آن بازیگران سیاسی چندین واحد ملی مجزا، ترغیب می‌شوند تا وفاداری‌ها، فعالیت‌های سیاسی و انتظارات خود را به‌سوی مرکز جدیدی معطوف دارند که نهادهای آن مرکز یا از صلاحیتی برخوردارند که دولت‌های ملی موجود را تحت پوشش خود بگیرند و یا چنین صلاحیتی را می‌طلبند. (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴: ۶۹۷؛ کاظمی، ۱۳۷۷: ۳؛ سیف زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۲) در یک تعریف دیگر، همگرایی عبارت از شرایطی است که در آن، سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و دستگاه‌های ارتباطی واحدهای مختلف، با حذف عوامل اختلافی و تعصبات برانگیز به نفع اهداف جمعی و منافع مشترک، به‌گونه‌ای به هم

^۱ Integration.

نزدیک می‌گردند که نظام جدیدی از روابط، جایگزین نظام پیشین می‌گردد. (سیف زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۲)

۳. جهان اسلام

مفهوم جهان اسلام در دهه‌های اخیر رواج یافته است و مرکب از دو واژه «جهان» و «اسلام» است که به تدریج در ترکیب‌های گوناگون و با کاربردهای گوناگون به کار رفته است. مجموعه‌ای از کشورها با ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خاص که مشخصه اصلی و مشترک اعضای یک کلیت در قرن اخیر است، واژه جهان اطلاق گردیده است. اصطلاح جهان اسلام، اول‌بار در سال ۱۹۰۶ مطرح شد و قبل از آن جغرافی‌دانان اسلامی از اصطلاح سرزمین‌های اسلامی، مملکت اسلامی و بلاد اسلامی استفاده می‌کردند. (مؤمنی، ۱۳۸۹: ۱-۳)

ملاک و معیارهای متفاوتی را می‌توان برای تعریف جهان اسلام در نظر گرفت و ارائه یک معیار و شاخص فراگیر برای تعریف این مفهوم، امکان‌پذیر نیست. اندیشمندان معیار جمعیت (اسعدی، ۱۳۶۶، ۱: اول)، معیار عضویت در سازمان همکاری اسلامی (گلی زواره، ۱۳۷۲: ۶۱) و معیارهای فرهنگی (مستوفی‌الممالکی، ۱۳۸۲: ۱۵) را در تعریف این مفهوم در نظر گرفتند. معیار فرهنگی در تعریف این مفهوم از اهمیت و کثرت بیشتری برخوردار است. راینهارد شولتسه مفهوم جهان اسلام را به مثابه «سرزمین فرهنگی» با ویژگی‌های قومی یاد کنند. (شولتسه، ۱۳۸۹: ۱)

به‌طور خلاصه از چهار رویکرد عمده برای تعریف جهان اسلام می‌توان یاد کرد: ۱. رویکرد بین‌المللی و دولت-ملت محور، شامل کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی؛ ۲. رویکرد کشور محور، یعنی کشورهای که دارای اکثریت جمعیت مسلمان هستند؛ ۳. رویکرد جمعیت محور، شامل جمعیت مسلمانان در هر نقطه‌ای از کره زمین ۴. رویکرد امت محور.

از آنجایی که این مفهوم تاکنون تغییر و تحول زیادی یافته است و امروزه نمی‌توان معیار دولت، ملت و امت را از تعریف این مفهوم حذف کرد، زیرا دو مفهوم دولت و ملت از عناصر کلیدی جهان امروز و عنصر امت نیز پیشینه تاریخی این مفهوم را تشکیل می‌دهد که مفاهیم مانند «دارالاسلام» نشانگر آن است. از این‌رو می‌توان گفت جهان اسلام عبارت است از مجموعه‌ای از گروه‌ها و کشورهای که ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، تمدنی، تاریخی و فرهنگی خاص، آنان را به‌عنوان یک کل پیوسته باهم مرتبط می‌سازند و از طریق گسترش همان ویژگی‌ها، پابندی و ارتباط خود را حفظ و در جهت یکپارچگی آن تلاش می‌کنند.

۴. روش بحران اسپریگنز

روش بحران اسپریگنز که در این تحقیق از آن استفاده خواهد شد یکی از روش‌های انتقادی به حساب می‌آید. روش‌های انتقادی از دهه ۱۹۸۰ به بعد مطرح گردید. این اصطلاح حداقل به دو معنا مورد استفاده قرار می‌گیرد: معنای خاص که شامل دیدگاه‌های متأثر از مکتب انتقادی فرانکفورت و دیدگاه آنتونیو گرامشی می‌گردد و معنای عام، شامل طیفی گسترده‌ای از دیدگاه‌های انتقادی که در مقابل جریان اصلی قرار می‌گیرد و خواستار تغییر وضع موجود است و شامل دیدگاه‌های انتقادی خاص متأثر از مکتب فرانکفورت، پساتجددگرایی و پساساختارگرایی و دیدگاه‌های مارکسیستی و نو مارکسیستی را در برمی‌گیرد. در این معنا نظریه انتقادی تلاشی میان‌رشته‌ای تلقی می‌گردد که علم سیاست، روابط بین‌الملل، جامعه‌شناسی، تاریخ، روانشناسی و سایر رشته‌ها را ترکیب می‌کند تا نظریه متفاوت، بدیل و برداشت واقع‌گرایانه ارائه کند. (مشیرزاده، ۱۳۸۹: ۲۱۳-۲۱۴)

روش بحران اسپریگنز درواقع راه فهم اندیشه سیاسی را آموزش می‌دهد و قائل به بهره‌گیری از روش‌های تاریخی، فلسفی و انسان‌شناسی در مطالعه علوم سیاسی است. (اسپریگنز، ۱۳۷۰: ۳۰ - ۲۲) از دید وی، هدف نظریه‌های سیاسی، آماده ساختن بینشی از جامعه سیاسی با نگاهی انتقادی به منظور درک و فهم‌پذیر شدن آن و رفع نارسایی‌ها و کاستی‌های آن و بازگرداندن سلامت به جامعه از طریق مواجهه باریشه‌های بی‌نظمی و غلبه بر آن‌هاست. (همان، ۳۰-۲۲) نظریه بحران دارای چهار مرحله مشاهده و شناسایی مشکل، علل مشکل، جامعه آرمانی و ارائه راهکار است. (همان، ۴۳، ۱۸۱ و ۲۳۵)

گردشگری دینی و همگرایی در جهان اسلام

روش جستاری بحران اسپریگنز در چهار مرحله تحلیل وضع موجود، شناسایی علل وضع موجود، جامعه و آرمانی و برنامه اقدام و عملی تدوین می‌گردد که تلاش می‌گردد چهار مرحله مذکور به‌ویژه برنامه اقدام و راهکار وحدت و همگرایی اسلامی موردبررسی قرار گیرد.

۱. وضعیت موجود همگرایی در جهان اسلام

اولین مرحله روش بحران به این پرسش می‌پردازد که هم‌اکنون همگرایی در جهان اسلام در چه وضعیتی قرار دارد؟ از این رو باید وضعیت امروزی همگرایی موردبررسی قرار گیرد. درواقع

حرکت اول برای حل مشکل، فهم مشکل است. ما باید درک کنیم که در چه شرایطی قرار داریم و مشکلات و چالش‌های ما کدام است؟ به‌وضوح شاهدیم که جهان اسلام، طی دو سده اخیر و به‌ویژه در چند دهه گذشته، با بحران واگرایی و تفرقه فزاینده‌ای روبه‌رو است.

وضعیت کنونی و بحرانی تفرقه و واگرایی در جهان اسلام مسئله‌ای نیست که بر کسی پوشیده باشد. از این‌رو به‌صورت اجمالی در پاسخ به پرسش اول اسپریگنز باید گفت که یکی از برجسته‌ترین ویژگی کنونی جهان اسلام، واگرایی و تفرقه است (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۸۴) و به قول شهید صدر: «امروز وضع مسلمانان تقریباً نقطه مقابل این تعالیم مقدس است». (ایرانی، ۱۳۸۸: ۷۰) جهان اسلام در این دوره وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و روانی مناسب در نظام بین‌الملل ندارد. احساس انزوا، سرکوب، عصبانیت و ناامیدی ویژگی‌های جهان اسلام هست. از نظر اقتصادی و سیاسی اغلب کشورهای اسلامی فاقد استقلال بوده و وابستگی شدید سیاسی و اقتصادی به دنیای غرب دارند. (قربانی شیخ‌نشین و سیمبر، ۱۳۹۰: ۱۲۲؛ ولی پور زرومی، ۱۳۸۱: ۳۴۶) وضعیت اجتماعی مسلمانان نیز در جایگاه خوبی قرار ندارد. از نظر اجتماعی امروزه هفت نفر از هر ده نفر افرادی که به دنبال پناهندگی هستند، از کشورهای اسلامی هستند. مشکلات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی منازعات کشمیر، چین، فلسطین، افغانستان را نیز به این مشکلات باید افزود. از نگاه اقتصادی نیز دلارهای نفتی کشورهای اسلامی که دنیای اسلام به آن امید بسته بود، نه تنها مسئله پیشرفت کشورهای اسلامی را حل نکرد واریز بانک‌های اروپایی و آمریکایی شده و روزبه‌روز بر فقر بسیاری از کشورهای اسلامی افزود. (قربانی شیخ‌نشین و سیمبر، ۱۳۹۰: ۱۲۳-۱۲۵)

۲. دلایل و موانع همگرایی در جهان اسلام

مرحله مهم دوم از روش جستاری اسپریگنز، تشخیص علل نابسامانی و بی‌نظمی است. مرحله تشخیص علل مسئله تا حدودی از مشاهده بی‌نظمی نشئت می‌گیرد، زیرا مشاهده بی‌نظمی علائم مرض‌های را نشان می‌دهد که علل آن‌ها مورد مطالعه است. با وجود این، نتایج مرحله تشخیص در ابتدا روشن نیست، زیرا صرف مشخص کردن علائم ورشکستگی، علل آن را توضیح نمی‌دهد. در این مرحله پاسخ به سؤال‌های زیر که چه چیز خراب است؟ علل درد چیست؟ آیا مشکل ریشه سیاسی، شخصی اجتماعی دارد؟ علل طبیعی است و یا مصنوعی؟ دارای اهمیت فراوان هستند. (اسپریگنز، ۴۱) البته ناگفته پیداست که مرحله تشخیص موضوع مرحله مشکلی

است و این مرحله می‌تواند سرچشمه جدایی مکاتب مختلف باشد؛ زیرا اگر علل مسئله اساسی، عام و قراردادی نباشد راه‌حل نیز نمی‌تواند به‌درستی طرح گردیده و نمی‌تواند منطقاً مسئله را از میان بردارد. (همان، ۸۱) نظریه‌پرداز اگر در این مرحله‌ی از جستار خطا کند به‌جای سبک کردن مشکلات به آن‌ها می‌افزاید. از طرف دیگر، اگر به‌غلط بعضی مشکلات را که قابل حل نیستند قابل حل تشخیص دهد، پیروان نظریه خود را به دنبال غیرممکن فرستاده است. (همان، ۹۰)

وقتی علل نابسامانی جهان اسلام که واگرایی مهم‌ترین آن است را مورد مطالعه قرار می‌دهیم درمی‌یابیم که این دیدگاه عوامل تاریخی را مهم‌ترین عوامل و علل واگرایی می‌داند. دشمنان به‌ویژه استعمار نیز پیوسته کوشیدند تا در راه تحقق همگرایی در جهان اسلام مانع ایجاد نمایند. روشن است که مهم‌ترین علت واگرایی جهان اسلام از خارج مرزهای اسلامی هدایت می‌گردد و اراده بیگانگان مشهود و معلوم است؛ اما این تنها علت واگرایی نیست بلکه مسئله به‌گونه‌ای رشد کرده که در بسیاری مواقع نیاز به حضور دشمنان نبوده است و واگرایی از درون جوامع اسلامی ظهور کرده و در داخل مرزهای اسلام، کسانی به تفرقه‌افکنی و ایجاد شکاف در صفوف مسلمین پرداخته‌اند. از این‌رو، تهاجم گسترده غرب به جهان اسلام بازتاب‌های گوناگونی را در پی داشت. علل بیرونی واگرایی و نابسامانی در جهان اسلام، استعمار و سیاست‌های کشورهای سلطه‌گر است. استعمار گران برای واگرایی و به حاشیه راندن همگرایی در جهان اسلام، سیاست‌های مختلفی در پیش گرفته است که هر کدام سهمی بی‌سزا در واگرایی اسلامی داشته است. (برای اطلاع بیشتر رک: کاظمی، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴ و ۱۳۹۹) البته علل درونی واگرایی در جهان اسلام کم‌اهمیت نیستند بلکه بخشی مهم نابسامانی، علل درونی دارند. بازیگران داخلی و عامل سیاست‌های استکبار بوده و با وام گرفتن از تجربه تاریخی غرب و به کمک آنان منازعات مذهبی و تاریخی اسلامی را برجسته می‌سازند و تلاش دارند مؤلفه‌های وحدت‌بخش در جهان اسلام را به چالش کشیده و به حاشیه ببرند. آنان با مطرح ساختن اختلافات مذهبی و تاریخی و ترکیب آن‌ها و به‌کارگیری آن مفاهیم عملاً در پی سیاست‌های خویش در جهان اسلام هستند. (کاظمی، ۱۳۹۴) عصبیت‌های مذهبی نابجا نسبت به مذاهب (صفوی، ۱۳۸۷: ۴۱) چهل و نسبت‌های ناروا (صفوی، ۱۳۸۷: ۴۱)، اختلافات و نزاع‌های مذهبی بی‌پایان و بی‌فایده (جعفریان، ۱۳۸۸)، حاکمیت دولت‌های خودکامه و استبداد داخلی در کشورهای اسلامی (ولایتی و سعیدمحمدی، ۱۳۸۹: ۱۶۸-۱۶۹)، وجود ناهمگونی در نظام‌های حکومتی و ساختارهای سیاسی کشورهای اسلامی، عصبیت‌های قومی و جنبه‌های ناسیونالیستی و ملی‌گرایی افراطی، جدایی دین از سیاست، بحران

مشروعیت در جهان اسلام (موثق، ۱۳۷۸: ۷۴-۱۰۱) از مهم‌ترین علل درونی واگرایی هستند که بسیاری از کشورهای اسلامی به دام آن افتادند که حاصل آن تفرقه و واگرایی بوده است. (همان، ص ۱۷۲)

۳. وحدت و همگرایی اسلامی به مثابه وضعیت مطلوب و آرمانی

بازسازی ذهنی و جامعه آرمانی و مطلوب یکی دیگر از مراحل روش اسپریگنز است. از این رو باید گفت که اگر نخبگان جهان اسلام نتوانند آرمان شهر همگرایی را درست ترسیم نکنند و یا جامعه اسلامی در عملیاتی ساختن آینده تصویر شده کوتاهی نمایند، سرنوشت دنیای اسلام بسیار مبهم و غبارآلود خواهد بود و سبب گسترش پیچیدگی‌های درونی، بزرگنمایی اختلافات بیشتر میان کشورهای اسلامی گردیده و موجب سوءاستفاده‌های فراوان سایر قدرت‌ها در دامن زدن به تهدیدات و چالش‌های ساختگی باهدف غارت منابع گوناگون و سلطه بر جهان اسلام خواهد شد. آرمان شهر، جامعه آرمانی و چشم‌انداز مطلوب مسلمانان در کوتاه‌مدت همگرایی وحدت اسلامی است که زمینه را در درازمدت برای شکل‌گیری «امت واحده اسلامی» فراهم خواهد ساخت که وعده و خواست قرآن کریم است.^۱ از این رو بسیاری از متفکران اسلامی، همگرایی و وحدت اسلامی را زمینه‌ساز جامعه مطلوب در نظر می‌گیرند. مفهوم وحدت و همگرایی و همچنان دعوت به آن در جهان اسلام همواره به‌عنوان موضوعی ایدئال برای روشنفکران و اندیشمندان اسلامی برای رسیدن به امت واحده اسلامی، مطرح بوده است. در تاریخ معاصر نیز مهم‌ترین تلاش‌های مصلحان اجتماعی و طلایه‌داران همگرایی، وحدت و همگرایی در جهان اسلام برای رسیدن به امت اسلامی بوده است. (فوزی توپسرکانی، ۱۳۷۷: ۲۲)

به باور لمبتون، امت در قلب اندیشه و آموزه سیاسی اسلام جای دارد که صرفاً رشته‌های ایمانی آنان را پیوند می‌زنند مرزهای دیگر از دیدگاه اسلام اعتبار نداشته و نهادهای داخلی امت هم بر اساس ایمان دینی مشترک استوار است. (لمبتون، ۱۳۷۴: ۵۴) مفهوم امت در نظام اسلامی جنبه ماوراء ملی دارند و دارای ویژگی‌های خاصی مانند یگانگی^۲، میانه‌روی^۳، برادری^۴، ممتازی^۵ و

^۱ «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ». سوره انبیا، آیه ۹۲ و سوره مؤمنون، آیه ۵۲.

^۲ «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ». سوره انبیا، آیه ۹۲ و سوره مؤمنون، آیه ۵۲.

^۳ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا. سوره بقره، آیه ۱۴۳.

^۴ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوِيكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. سوره حجرات، آیه ۱۰.

^۵ كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ. سوره آل عمران، آیه ۱۱۰.

... است. از نظر اسلام «امت» مهم‌ترین ملاک تقسیم‌بندی جوامع بشری است. (جوان آراسته، ۱۳۷۹: ۱۶۱)

۴. گردشگری دینی به مثابه راهکار رسیدن به همگرایی در جهان اسلام

مرحله چهارم بحران اسپریگنز، یک فرآیند مستقل و کامل برنامه‌ریزی راهبردی یا برنامه‌ریزی اجرایی و اقدام^۱ است که راهبردها و اقدامات لازم را جهت هدایت موضوع به سمت درمان و ارائه راهکار ارائه می‌نماید. در گام آخر نظریه‌پرداز با توجه به اقدامات صورت گرفته در مراحل قبلی به ارائه درمان می‌پردازد. به‌طور خلاصه، باید اذعان کرد که دانشی که نظریه‌پردازان ارائه می‌کنند، تمایلات درمانی نیز دارد و ثمره بینش روشنگرانه، عقل عملی و یا به قول اسپریگنز، نوعی علم نجات است. (اسپریگنز، ۲۳۵)

در روابط بین‌الملل، ارتباطات یکی از شرایط مهم برای همکاری در نظر گرفته می‌شوند. درواقع ارتباطات بین‌المللی به مذاکرات بین‌المللی و مذاکرات بین‌المللی به همکاری بین‌المللی و سرانجام همکاری بین‌المللی به همگرایی منجر خواهد شد. در رابطه این سیر همگرایی، دویچ بر نقش ارتباطات اشاره می‌کند و نقش بزرگ آن را در نزدیکی جوامع بازی متذکر می‌شود؛ بنابراین هرچه ارتباطات در زمینه‌های حمل‌ونقل گردشگری مراودات پوستی تجارت و مهاجرت بیشتر باشد جوامع هم به هم نزدیک‌تر گردیده و به‌جای مناظره به همکاری‌ها روی می‌آورند و به گفته جوامع امنیتی را تشکیل می‌دهند. (کاظمی ۱۳۷۷: ۳۸)

یکی از مهم‌ترین مصداق‌های ارتباطات، سیر و ساحت و به تعبیر نوین گردشگری است. سیر و سیاحت یا گردشگری، موضوع تازه‌ای نیست بلکه از دیرباز همپای بشر وجود داشته و انسان موجودی مهاجر، سیاح، زائر یا جهانگرد بوده است. (آقاجانی و فراهانی‌فرد، ۱۳۹۴: ۴۴) از این‌رو حرکت انسان‌ها در زمین و هجرت آنان از سرزمینی به سرزمین دیگر در طول تاریخ همواره یکی از موضوعات مهم و کلان بشری بوده است و نقشی اساسی در ایجاد و گسترش تمدن‌ها داشته و شکل‌گیری نخستین تمدن‌های بزرگ بشری داشته است و بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند که هجرت لازمه یک تمدن است. (همایون، ۱۳۹۱: ۴۹)

گردشگری امروزه به‌گونه‌ای اهمیت پیدا کرده است که آن را «صنعت هزاره سوم» نامیده‌اند. گردشگری دینی یکی از مصداق‌های مهم صنعت گردشگری است و در حتی در دنیای مدرن نیز

امر حاشیه‌ای در زندگی انسان‌ها به حساب نمی‌آید. سازمان جهانی جهانگردی^۱ زیارت اماکن مقدس را در تمام جوامع به عنوان یکی از اصلی‌ترین انگیزه‌های سفر در عصر حاضر برای گردشگران در نظر می‌گیرد. از منظر این سازمان، زیارت این قدرت را دارد که تعداد عظیمی از مردم را در دنیا به حرکت درآورد، اقتصاد کشورها و مناطق مختلف را دگرگون سازد و پیام‌ها و پیامدهای سیاسی و فرهنگی و ژئوپلیتیکی را در سطح بین‌المللی به دنبال داشته باشد. (کرمی پور، ۱۳۹۴: ۵۵)

در آموزه‌های اسلامی نیز سیاحت و گردشگری بسیار مورد تأکید فراوان قرار گرفته است. قرآن کریم بشر را به سفر کردن ترغیب می‌کند تا آثار گذشتگان را ببیند و عبرت گیرد، شکرگزار نعمت‌های خدا باشد، از مخلوقات و نعمات خدا به خدانشناسی برسد، از رمز و راز آفرینش آگاه شود، در مورد مسائل مختلف و وضعیت گذشتگان تفکر کند، از سنت‌های گذشتگان آگاه شود، در سفر به تجارت و بازرگانی بپردازد و سرمایه و اقتصاد را به گردش درآورد و فرهنگ و علم و تمدن را به مردمان دیگر سرزمین‌ها انتقال دهد. در بسیاری از آیه‌های قرآن کریم بر امر سیر و سیاحت تأکید شده است و قرآن از انسان‌ها می‌خواهد که به مسافرت بپردازند. در آیه‌های بسیاری بر سیروسفر تأکید داشته و در خطاب‌های مختلف از انسان می‌خواهد که به مسافرت و گردشگری بپردازند. (رک: رحیم‌پور و سید حسینی، ۱۳۷۹: ۱۳) قرآن کریم گاهی انسان‌ها را به طور مستقیم مردم را به سفر کردن دعوت می‌کند مانند آیه ۲۰ سوره عنکبوت، آیه ۴۲ سوره روم، آیه ۳۶ سوره نحل، آیه ۶۹ سوره نمل، آیه ۱۱ سوره انعام و آیه ۱۳۷ سوره آل عمران و گاهی نیز به گونه استفهام و غیرمستقیم این امر را بیان می‌کند مانند آیه ۱۰۹ سوره یوسف، آیه ۹ سوره روم، آیه ۴۴ سوره فاطر، آیه ۲۱ سوره غافر و آیه ۱۰ سوره محمد.

از سوی دیگر پیشوایان معصوم (علیهم‌السلام) نیز سیروسفر را بسیار مورد تأکید قرار داده و به آثار فراوان و گوناگون آن اشاره کرده‌اند از آن جمله می‌توان از تحصیل سلامتی و نشاط جسم و روح، دانش‌اندوزی و کسب علم، آشنایی با بزرگان و آداب و اخلاق اجتماعی سایر ملت‌ها، پندگیری و عبرت‌آموزی، از بین رفتن غم‌ها و رنج‌ها، تأمین معیشت و کسب شغل، تفکر در نعمات الهی، تفریحات سالم و گذراندن اوقات فراغت، یاد کرد. (تنکابنی، ۱۳۷۷: ۱۴۶)

همان‌طور که گذشت یکی از انواع سیر و سیاحت، گردشگری مذهبی است که در زمره قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال سراسر جهان قرار دارد (آقاجانی و

فراهانی فرد، ۱۳۹۴: ۴۷) مکان‌های مذهبی، شامل زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس از جاذبه‌های گردشگری هر کشوری هستند. در دیگر اشکال گردشگری شرایط جوی تأثیر بسزایی در انتخاب مقصد سفر دارند، تغییرات آب و هوایی تعداد گردشگران و بازدید شهرهای گردشگری را کم‌و‌زیاد می‌کند ولی در گردشگری دینی دشواری‌های اقلیمی یا بدی آب‌وهوا نیز مانع برگزاری آن نمی‌گردد و گردشگری مذهبی بر این تغییرات غلبه می‌کند و مردم به خاطر اعتقادات خود در هر شرایط سختی هم که باشد، دوست دارند سفر خود را تکمیل کنند. (منشی‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۳۹) گردشگران مذهبی را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: یکی زائران، یا کسانی که انگیزه آن‌ها از مسافرت، فقط انجام امور مذهبی است و زمان و مدت اقامتشان، تابع اوقات فراغت نیست؛ و دیگری، گردشگران مذهبی که ضمن انجام زیارت و شرکت در مراسم مذهبی از مکان‌های دیگر گردشگری اعم از مذهبی و غیر زیارتی نیز دیدن می‌کنند و یا به عبارتی دیگر، اهداف مسافرت آن‌ها چندمنظوره با اولویت زیارت است. (مؤمنی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۴)

گردشگری دینی دارای ویژگی‌های خاص است که در اینجا به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. مکان‌های مذهبی و زیارتی جایی برای دیدار و ارتباط مردم با فرهنگ‌ها و مذاهب است؛ ۲. تمامی افراد جامعه از هر قشر اجتماعی، چه فقیر و چه غنی می‌توانند به چنین سفرهایی بروند. پس گردشگری مذهبی مختص طبقه‌ای خاصی از جامعه نیست؛ ۳. افرادی که بیشتر تمایل دارند به سفرهای مذهبی بروند، اغلب در جستجوی معنویات بوده و زیاد تنوع طلب نیستند و سادگی را ترجیح می‌دهند؛ ۴. اغلب سفرهای مذهبی به صورت دسته‌جمعی و گروهی است و کاملاً سازمان‌یافته است؛ ۵. گردشگری مذهبی جنبه‌ی سیاسی نیز دارد و به همین دلیل است که اماکن مذهبی و مقدس جز اماکن ملی کشورها قرار دارد و برای برپایی مراسم‌ها و جشن‌های ملی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

گردشگری را اگر به عنوان یک سیستم در نظر بگیریم دارای آثار اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی فراوان است که پیامدهای فرهنگی آن پیرامون تعامل و تعادل فرهنگی و در دو سوی جریان گردشگری از مبدأ و مقصد پدیدار می‌گردد. (بصیری و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۷) از این رو از پیامدهای مهم فرهنگی گردشگری، تبادل و تعامل فرهنگی شکل می‌گیرد که این امر کنش‌پذیری و تعامل فرهنگی بین خودی و غیرخودی را سبب می‌گردد و تقویت مفاهیم ارتباطات بین فرهنگی در فضای کنش اجتماعی منتهی می‌گردد. درواقع گردشگری می‌تواند موجب گسترش یکپارچگی و هم‌گرایی اجتماعی فرهنگی و تقویت وحدت و وفاق عمومی گردد و به برقراری

مبادلات فرهنگی میان گردشگران و جوامع مبدأ و مقصد فراهم می‌سازد. بدین ترتیب مبدأ و مقصد گردشگری با فرهنگ یکدیگر آشنا می‌گردند و با احترام به فرهنگ هم دیگر، مبادلات فرهنگی حاصل از گردشگری سبب وسعت یافتن افق اندیشه، کاهش پیش‌داوری‌ها و نزدیک شدن انسان‌ها و جوامع به همدیگر می‌گردند (پاپلی یزدی و سقائی، ۱۳۸۵: ۹۳) و علاوه بر زمینه‌سازی همگرایی میان گروه‌های مختلف کشورهای مبدأ و مقصد موجب تعامل میان فرهنگ ملت‌ها خواهد شد که امکان ارتقای درک متقابل میان قامت‌ها از یکدیگر را در جهان اسلام فراهم کند. (عزیزی فر، ۱۳۹۶: ۷۶-۷۷)

گردشگری از لحاظ ماهیت قبل از آن که به عنوان پدیده اقتصادی مطرح باشد پدیده فرهنگی به شمار می‌آید به گونه‌ای که آثار فرهنگی بسیاری بر آن مترتب می‌شود. گردشگری انسان را با فضاهای جغرافیایی انسان‌ها و فرهنگ‌های دیگر آشنا می‌سازد. این آشنایی مقدمه برای شناخت بیشتر انسان از خویش، محیط پیرامون و دیگر جوامع می‌گردد. از نظر فرهنگی گردشگران با تبادلات فرهنگی می‌توانند زمینه‌های باز شدن سیستم فکری ملت میزبان و مهمان را فراهم آورد و با گردشگری، اندیشه‌ها و فرهنگ‌ها و تمدن‌ها به یکدیگر در می‌آمیزند و کلیتی را ایجاد می‌کنند که در آن هر جزء ضمن حفظ موجودیت مستقل خود پیوند جدایی‌ناپذیر با دیگر اجزا دارد. (شماعی، ۱۳۸۷: ۹۶)

سفر به ویژه سفر و گردشگری مذهبی امری است که افراد را نه تنها با فرهنگ دیگر جوامع آشنا می‌سازد بلکه موجب آشنایی مذاهب دیگر نیز می‌گردد. در جوامع اسلامی علی‌رغم وجود تفاوت‌ها و اختلاف‌های مذهبی، گردشگری آنان را به یکدیگر پیوند می‌دهد. این در حالی است که عمده کشورهای اسلامی در ردیف کشورهای پرجاذبه برای گردشگران هستند (دفتر مطالعات اقتصادی وزارت بازرگانی، ۱۳۸۸: ۹) و پنج کشور اسلامی عربستان، عراق، ایران، سوریه و مصر کشورهای برتر پذیرنده گردشگر مذهبی در جهان اسلام هستند و کشور عربستان بالاترین میزان ورود گردشگر را به دلیل انجام مراسم حج دارا است.

اماکن مقدس از جاذبه‌های مهم گردشگری کشورها هستند. در جهان اسلام مکه مکرّمه یکی از مهم‌ترین اماکن مقدس به شمار می‌رود که فریضه حج همه‌ساله، از سوی هزاران انسان مشتاق، از سراسر جهان، با ملیت‌ها، نژادها، رنگ‌ها و زبان‌های مختلف، در این سرزمین انجام می‌گیرد. در میان فرایض و دستورهای دین، کم‌تر فریضه‌ای مانند حج، مورد توجه و سفارش قرار گرفته است. تأکید قرآن کریم و توصیه‌های پی‌درپی پیشوایان دینی در این زمینه،

وصف ناشدنی است. قرآن در آیات بسیاری درباره مناسک حج سخن می‌گوید از جمله سوره‌ای نیز به نام حج وجود دارد. از طرف دیگر متون روایی بسیاری به مناسک حج پرداخته‌اند. در دو کتاب وسائل الشیعه و مستدرک الوسائل بیش از ۹۱۵۰ حدیث درباره جایگاه و احکام حج نقل شده است که نشان‌دهنده اهمیت آن است. (برکت رضایی، ۱۳۹۶) در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است که آن حضرت حج را برتر از روزه و جهاد، بلکه هر عبادتی به جز نماز برشمرده است. (کلینی، ۱۴۰۷، ۴: ۲۵۴) در روایتی دیگر از امام صادق (علیه‌السلام) از اجبار مردم به حج توسط امام در صورت اکراه آنان نقل شده که آن حضرت فرمود: «اگر مردم حج را رها کردند، بر زمامدار مسلمانان است که آنان را بر انجام دادن فریضه حج وادار سازد، چه بخواهند و چه نخواهند؛ چرا که این خانه، برای حج برپا شده است.»^۱ (همان، ۲۷۲) اهمیت حج تا آنجا است که امام صادق (علیه‌السلام) در جایی دیگر می‌فرماید: «اگر مردم، هزینه سفر حج را نداشته باشند، مخارج سفر آنان از بیت‌المال مسلمانان پرداخت می‌کند.»^۲ (همان)

متفکر شهید مرتضی مطهری بعد از یادآوری فرمایش پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله) که فرمودند «همانا پروردگار شما یکی است، پدر شما یکی است، همه‌ی شما فرزند آدم هستید و آدم از خاک است، گرامی‌ترین شما نزد خداوند باتقواترین شماست، عرب را بر عجم فضیلت نیست مگر به‌وسیله‌ی تقوا»^۳ که این فرمایش را در سرزمین مکه و منی و عرفات در آخرین حج خود بیان فرمودند و تا دامنه‌ی قیامت پابرجا است، می‌نویسد: «مردم بیایند و به یاد توصیه‌های پیغمبر بزرگوارشان بیفتند و دست یکدیگر را در اینجا به‌عنوان دوستی و برادری بفشارند، موانع را از میان ببرند، قرارداده‌ها و پیمان‌ها و مبادله‌های معنوی و مادی باهم برقرار کنند. این‌که مسلمانان به‌صورت ظاهر در مکه اجتماع کنند و دل‌هایشان نسبت به یکدیگر پر از کینه و عداوت باشد، مصداق کلام خدای متعال «می‌پنداری آن‌ها باهم‌اند و حال آنکه دل‌هایشان پراکنده است»^۴ و مصداق کلام امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) «ای مردمی که بدنه‌شان در یکجا جمع شده اما

^۱ لَوْ عَطَّلَ النَّاسُ الْحَجَّ لَوَجَبَ عَلَى الْإِمَامِ أَنْ يَجْبِرَهُمْ عَلَى الْحَجِّ، إِنَّ شَاؤُوا وَ إِنْ أَبَوْا؛ فَإِنَّ هَذَا الْبَيْتَ إِنَّمَا وَضَعَ لِلْحَجِّ.

^۲ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ أَمْوَالٌ، أَنْفَقَ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ.

^۳ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَ آبَاكُمْ وَاحِدٌ، كُلُّكُمْ لِأَدَمَ وَ آدَمُ مِنْ تُرَابٍ، إِنْ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَيْكُمْ وَ لَيْسَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ فَضْلٌ إِلَّا بِالتَّقْوَى.

^۴ تَحْسِبُهُمْ جَمِيعًا وَ قُلُوبُهُمْ شَتَّى. (حشر، ۱۴)

خواسته‌ها و آرزوها و هدف‌هایشان از هم جداست»^۱ بوده باشند. این گونه اجتماعی منظور اسلام نیست، حج برای چنین اجتماعی نیست، خداوند به چنین اجتماعی به نظر رحمت نمی‌نگرد. امام صادق علیه‌السلام در حدیث معروفی می‌فرماید: «خداوند مقرر کرد که از شرق و غرب عالم آنجا جمع شوند برای اینکه یکدیگر را بشناسند»^۲. اسلام چهارده قرن پیش این زمینه را به وجود آورده است و توصیه کرده است که از اجتماع عظیم حج برای شناخت و نزدیک شدن به همدیگر باید استفاده بشود لذا امام صادق (علیه‌السلام) فرمود: اسلام چنین اجتماعی را مقرر کرده است تا از شرق و غرب عالم جمع شوند و با یکدیگر در آنجا آشنا و دوست بشوند». (مطهری، ۱۳۸۹، ۲۵: ۴۶-۴۹)

از شخصیت‌های دینی و سیاسی در تاریخ معاصر که تأکید زیادی بر نقش مراسم حج در همگرایی جهان اسلام دارد، حضرت امام خمینی (ره) است که ایشان در این زمینه می‌فرماید: «حج، بهترین میعادگاه معارفه ملت‌های اسلامی است که مسلمانان، با برادران و خواهران دینی و اسلامی خود از سراسر جهان آشنا می‌شوند و در آن، خانه‌ای که متعلق به تمام جوامع اسلامی و پیروان ابراهیم حنیف است، گرد هم می‌آیند و با کنار گذاردن تشخص‌ها و رنگ‌ها و ملیت‌ها و نژادها، به سرزمین و خانه اولین خود رجعت می‌کنند و با مراعات اخلاق کریمه اسلامی و اجتناب از مجادلات و تجملات، صفای اخوت اسلامی و دور نمای تشکل امت محمدی صلی‌الله علیه و آله را در سراسر جهان به نمایش می‌گذارند.» (امام خمینی، ۱۳۸۶، ۲۰: ۱۳)

حضرت امام در بیانات خود، به نقش تقریبی حج فراوان اشاره کرده است و حجاج بیت‌الله الحرام را به این امر مهم فرامی‌خواند: «بر شما ملت عزیز اسلام که برای ادای مناسک حج در این سرزمین وحی اجتماع کرده‌اید، لازم است از فرصت استفاده کرده، به فکر چاره باشید. برای حل مسائل مشکله مسلمین، تبادل نظر و تفاهم کنید. باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ که به امر خداوند تعالی، در هر سال، در این سرزمین مقدس فراهم می‌شود، شما ملت‌های مسلمان را مکلف می‌سازد که در راه اهداف مقدسه اسلام، مقاصد عالیّه شریعت مطهره و در راه ترقی و تعالی مسلمین و اتحاد و پیوستگی جامعه اسلامی کوشش کنید.» (همان، ۱: ۱۵۶) امام در سفارش دیگر به حجاج آورده است: «به حجاج محترم و زائران بیت‌الله الحرام، از هر کشور و هر طایفه و تابع هر مذهب هستند، متواضعانه عرض می‌کنم، شما، همه، ملت اسلام و تابع پیامبر و

^۱ أَيُّهَا النَّاسُ الْمَجْتَمَعَةُ أَبْدَانُهُمُ الْمُخْتَلَفَةُ أَهْوَاؤُهُمْ. (نهج البلاغه، خطبه ۲۹)

^۲ فَجَعَلَ فِيهِ الْأَجْتِمَاعَ مِنَ الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ لِيَتَعَارَفُوا.

پیرو دستورات قرآن مجید هستید و همه، دشمنان غدار مشترک دارید که با ایجاد اختلاف به واسطه عمال بدبخت خود و رسانه‌های گروهی و تبلیغات تفرقه‌افکن، در طول تاریخ، به‌ویژه در سده‌های اخیر و بالأخص در عصر حاضر، همه دولت‌ها و ملت‌های اسلامی را در اسارت کشیده‌اند و ذخایر غنی بلاد شما و دسترنج مظلومان کشورهای شما را به غارت برده و می‌برند و درصدد هستند که حکومت‌ها را، گوش و چشم‌بسته و دربست، به خدمت خود گمارند و ملت‌ها را به دست آنان، مصرفی، بار بیاورند و از رشد انسانی و ابتکار صنعتی کشورهای مظلوم، با حیل‌ها و توطئه‌های شیطانی جلوگیری کنند و وابستگی هرچه بیشتر و اتکا به غرب و شرق را روزافزون کنند و مجال تفکر برای استقلال و ابتکار را به هیچ‌کس ندهند و نفس‌هایی که برای بیداری ملت‌ها آماده‌اند، در سینه‌ها خفه کنند و وضع نکبت باری که در کشورهای اسلامی و سایر کشورهای مظلوم مشاهده می‌کنید، زاییده همین توطئه‌های دشمنان مشترک مسلمانان و مظلومان است. پس اکنون که در مرکز اسلام حیات‌بخش، به امر خداوند و رسولش، گردآمده‌اید و از هر ملت و مذهب، در این مکان عظیم اجتماع کرده‌اید، برای این درد مهلک و سرطان‌کشنده، چاره‌اندیشی کنید و باید بدانید که چاره اساسی در سایه وحدت همه مسلمین و اجتماع همگانی در قطع ید ابرقدرت‌ها از کشورهای اسلامی است.» (همان، ۱۹: ۲۰۲)

بنابراین کنگره بین‌المللی حج، مرکز و نماد وحدت در جهان اسلام به شمار می‌آید که مهم‌ترین ویژگی‌های حج را می‌توان این‌گونه بیان کرد: مکه تنها سرزمینی است که به همه مسلمانان تعلق دارد؛ ۲. مکه تنها سرزمینی است که همه فرق، جریان‌ها، مذاهب اسلامی از هر نژاد، نظام حکومت و حزبی در آنجا گرد هم می‌آیند؛ حج تنها مراسم گردهمایی بین‌المللی مسلمانان جهان است؛ در حج هیچ‌کس به دیگری نسبت کفر و شرک نمی‌دهد؛ حرم مکه تنها محل امن برای همه انسان‌ها، حیوان‌ها و جمادات است؛ فقط در حج است که تبعیضات طبقاتی، نژادی و غیره در آن نمود ندارد؛ در حج است که همه مذاهب همدیگر را به‌صورت مسالمت‌آمیز در کنار هم قرار می‌دهند و نمایه از امت واحده اسلامی شکل می‌گیرد؛ فقط حج است که می‌تواند مسلمانان را به‌دور از نزاع‌های سیاسی، طبقاتی و اعتقادی در یک مدار قرار دهد و نمایه جامعه اسلامی بدون خشونت باشد و مراسم حج تنها نمونه‌ای از جامعه امنی است که اسلام درصدد ایجاد آن است. از این‌رو حج، کامل‌ترین عمل عبادی و کنگره عظیم الهی است که برای ایجاد ارتباط بین ملت‌های اسلامی بوده و نقش مهمی در عظمت مسلمانان و حفظ کیان بین‌المللی ایشان ایفا می‌کند. (اداره پژوهش و نگارش، ۱۳۶۲: ۱۶۲-۱۶۳)

از اماکن مقدس دیگر که گردشگران دینی به سمت آن می‌روند، مشاهد و آستان‌های مقدس ائمه (علیهم‌السلام) و امام زادگان است که عتبات عالیات به‌ویژه مضجع ملکوتی سرور شهیدان حضرت اباعبدالله الحسین (علیه‌السلام) در رأس آن‌ها قرار دارد. درواقع همایش عظیم اربعین گوشه‌ای از دلدادگی خیلی از مشتاقان به این آستان است. اجتماع میلیونی در اربعین حسینی به‌عنوان یکی از آیین‌های دینی که به‌صورت جمعی و توأم با احساس و دارای هدف برگزار می‌شود، نقش‌ها، ظرفیت‌ها، مؤلفه‌ها و کارکردهای مختلفی دارد و آن را می‌توان از زوایای مختلفی بررسی کرد. یکی از این زوایا، نقش و کارکردهای اربعین در وحدت و همگرایی در جهان اسلام است. برای زیارت امام حسین (علیه‌السلام) به‌ویژه زیارت اربعین آن حضرت، ثواب و آثار زیادی در روایات و منابع یاد شده است و همین مسئله جهت دار بودن زیارت آن حضرت را نشان می‌دهد. در فرهنگ، اندیشه و متون اسلامی و شیعی کمتر زمان و مناسبتی را می‌توان سراغ گرفت که زیارت امام حسین (علیه‌السلام) ازجمله اعمال و آداب آن نباشد. بنابراین یکی از ابزارهای ارتباط مسلمانان با همدیگر، زیارت به‌خصوص زیارت اربعین سالار شهیدان است. در متون دینی ما زیارت‌نامه‌های مختلف برای مناسبت‌های گوناگون برای امام حسین (علیه‌السلام) وارد شده است. در کتاب وسایل شیعیه بابی با عنوان تأکید استحباب زیارت الحسین بن علی آمده که در این باب ۴۸ روایت در باره زیارت امام گزارش شده است و بعدازآن به کراهت ترک زیارت امام حسین اشاره شده است. (متقی و ملاحسینی اردکانی، ۱۳۹۹: ۹۸)

امام حسین (علیه‌السلام) بر اساس سخن پیامبر اسلام (صلی‌الله علیه و آله) چراغ هدایت و کشتی نجات است^۱ (بحرانی، ۱۴۱۴: ۵۲) و محبت و عشق به او، گرمابخش زندگی و حیات معنوی است که هرگز فروغ آن، به خاموشی نمی‌گراید و سرد نمی‌شود.^۲ (نوری، ۱۴۰۸: ۳۱۸) زندگی آن حضرت، بهترین سرمایه جهت پیروی از پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) و تحقق اهداف ایشان است.^۳ با توجه به شعارها و سخنانی که از آغاز حرکت تا به انتها از امام حسین (علیه‌السلام) رسیده است و همین‌طور بحث‌هایی که بین امام و برخی از مخالفان حرکت آن صورت گرفته و حتی توجه به تأثیرات قیام بعد از شهادت امام حسین (علیه‌السلام) و مواردی از این‌دست، روشن می‌گردد که حرکت و نهضت امام حرکتی نبوده که صرفاً در بستر شیعی و یا با

۱ ان الحسین مصباح الهدی و سفینه النجاه.

۲ ان للحسین حراره فی قلوب المؤمنین لن تبرد ابدا.

۳ قل لا استلکم علیه اجر الا الموده فی القربی شوری، آیه ۲۳.

اهداف فرقه‌ای و یا در تقابل با اهل سنت شکل گرفته باشد. حرکت و اهداف امام فرقه‌ای و طایفه‌ای نبود و شعارهای آن حضرت در این راستا کاملاً روشن‌گر است که حضرت در این حرکت به دنبال اصلاح امت اسلامی بوده است و عناصر اسلامی به‌ویژه امر به معروف و نهی از منکر و اصلاح امت اسلامی از کلیدواژه‌های اصلی نهضت سیدالشهدا (علیه‌السلام) به شمار می‌رود. در واقع امام (علیه‌السلام) انسجام و وفاق اسلامی را دنبال می‌کرد و شعارهای شیعی و سنی در آن زمان وجود نداشت و تقابل آن دوره نیز تقابل و نزاع اسلام ناب و اسلام منحرف اموی بود. امام فرمود وقتی اسلام گرفتار امام چون یزید گردد فاتحه اسلام را باید خواند^۱ (الکوفی، ۱۹۹۱، ۵: ۱۷) و اسلام و مسلمین در چنین جامعه‌ای که یزید حاکم آن باشد محلی از اعراب ندارند و حضرت وظیفه خود می‌داند که دست به اصلاح چنین جامعه بزند. از این رو با اندک نگاهی به اهداف، شعار و رفتار امام حسین (علیه‌السلام) روشن می‌گردد که همگرایی و انسجام جامعه اسلامی از اهداف اصلی و اولویت‌های حرکت آن حضرت بوده و به روش‌های مختلفی این موضوع را پی می‌گرفتند.

بنابراین اصلاح و هدایت جامعه از مهم‌ترین اهداف آن حضرت به شمار می‌رود. امام (علیه‌السلام) در خطبه‌ای در منی فرمود: «خدا یا! تو می‌دانی که آنچه از ما سر زد [دعوت به نهضت و انقلاب]، برای رقابت در فرمانروایی و نیز دسترسی به مال بی‌ارزش دنیا نبود؛ بلکه از آن روست که نشانه‌های آیین تو را بنمایانیم و سروسامان بخشی و اصلاحات را در سرزمین‌هایت، آشکار سازیم؛ تا بندگان ستم‌دیده تو آسوده گردند و به فرایض و سنن و احکام تو، عمل کنند». (مازندرانی، ۱۳۷۶، ۳: ۲۴۱) همانطوری که وحدت اسلامی از اهداف قیام امام بود، ایجاد روح همبستگی میان شیعیان و دیگر مسلمانان و نفوذ مکتب تشیع در دل‌های آنان از ثمره و نتایج قیام سیدالشهدا (علیه‌السلام) به شمار می‌رود. استاد حسن ابراهیم حسن در این زمینه می‌نویسد: «شهادت امام حسین (علیه‌السلام)، در وحدت بخشیدن به شیعیان تأثیر بسیاری داشت. قبل از این رخداد، شیعیان، پراکنده بودند». (حسن، ۱۹۶۴، ۱: ۳۹۹) آن حضرت نه تنها برای شیعیان بلکه برای اسلام و مسلمانان موجب وحدت و همبستگی گردید همانطوری که حضرت زهرا (سلام‌الله علیها) مادر آن حضرت، امامت را مایه وحدت و همگرایی دانسته و اطاعتشان را موجب نظم و سبب ایمنی از تفرقه و پراکندگی^۲. (طبرسی، ۱۳۶۸، ۱: ۲۵۸)

۱ و علی‌السلام السلام اذ قد بُلّیت الأُمّة براع مثل یزید.

۲ امامتنا امانا من الفرقه.

همین ویژگی قیام سیدالشهدا باعث شده است که این قیام، الهام‌بخش نهضت‌های اسلامی و حتی غیر اسلامی در جهان باشد و مصلحان اسلامی و حتی غیر اسلامی از این قیام الگو بگیرد. قیام عاشورا، در حقیقت، مشعل فروزانی برای شیعیان و سرمشقی برای قیام‌های بعدی بود. پس از نهضت کربلا، هر یک از علویان که می‌خواستند قیام کنند، از جهاد و نهضت امام حسین (علیه‌السلام)، سرمشق می‌گرفتند. (موسوی مقرر، ۱۳۵۷: ۱۳۲) درواقع این قیام به قول فیلیپ و ادوارد برون مورخ و دانشمند انگلیسی، موجب تولد دوباره تشیع گردید (محمدجعفری، ۱۳۶۸: ۲۵۰؛ طباطبایی قمی، ۱۳۷۰: ۴۶۹؛ هاشمی‌نژاد، ۱۳۴۷: ۴۴۱-۴۴۲) و توانست نیروهای پراکنده شیعه را متحد سازد و زمینه همبستگی سیاسی، تشکل و سازمان‌دهی آنان را فراهم سازد. (الخریوطلی، ۱۳۵۷: ۷۳) اقبال لاهوری از شاعران و مصلحان پاکستانی، استقلال و نجات پاکستان را مرهون قیام عاشورا می‌داند و در این باره چنین سروده است:

تا قیامت قطع استبداد کرد
موج خون او چمن ایجاد کرد
خون او تفسیر این اسرار کرد
ملت خوابیده را بیدار کرد
رمز قرآن از حسین آموختیم
ز آتش او شعله‌ها افروختیم
تا قیامت قطع استبداد کرد
موج خون او چمن ایجاد کرد
خون او تفسیر این اسرار کرد
ملت خوابیده را بیدار کرد

تار ما از زخمه‌اش لرزان هنوز

تازه از تکبیر او ایمان هنوز (حکیمی، ۱۳۷۳: ۸۷)

این قیام علاوه بر الهام بخشی بر نهضت‌های شیعی، الهام‌بخش بسیاری از نهضت‌های اسلامی و حتی غیر اسلامی نیز بوده است. مهاتما گاندی، رهبر انقلاب بزرگ هندوستان: من زندگی امام حسین (علیه‌السلام) آن شهید بزرگ اسلام را به دقت خوانده‌ام و توجه کافی به صفحات کربلا نموده‌ام، بر من روشن شده است که اگر هندوستان بخواهد یک کشور پیروز گردد، بایستی از سرمشق امام حسین (علیه‌السلام) پیروی کند. (هاشمی‌نژاد، ۱۳۴۷: ۴۴۰-۴۳۹؛

حسینی، ۱۳۸۱: ۳۴۶) از این رو شهادت امام حسین (علیه السلام) موجب بیداری مسلمانان گردید و جامعه اسلامی را تکان شدیدی داد و با دمیدن روح مبارزه و فداکاری در وجود آنان، حصار در خود فرو رفتگی را که اسلام منحرف اموی به دور آنان کشیده بود، در هم ریخت. شهادت آن حضرت احساسات خونسردترین افراد را هم بیدار کرد. (محمدجعفری، ۱۳۶۸: ۲۳۲) پس از این تراژدی غم‌انگیز، جامعه اسلامی دریافت که حق با اسلام ناب است و دولت اموی نه تنها به اصول و ارزش‌های اسلامی پای بند نیست، بلکه رژیم خون‌ریز و مستبد است که می‌خواهد جامعه اسلامی را به جاهلیت نخستین برگرداند. (شمس‌الدین، ۱۹۷۸: ۲۵۶) از این رو، موجی از تنفر علیه دستگاه حکومتی ایجاد شد و شیعیان به خود آمدند و از این که فرزند پیامبر (صلی الله علیه و آله) را یاری نکرده بودند، به شدت پشیمان شدند و به تدریج، موج بیداری، سراسر جامعه اسلامی را فراگرفت و زمینه قیام‌های توأین، حرّه و دیگر قیام‌ها فراهم گردید.

بحث زیارت و دیدار با امام (علیه السلام) در واقع زمانی اهمیت بیشتر پیدا می‌کند که زیارت امام حسین (علیه السلام) نوع تجدید دیدار و تجدید عهد با آن حضرت و آرمان و اهداف آن حضرت تلقی می‌گردد که از روزهای نخستین تاکنون زیارت امام حسین (علیه السلام) را به عنوان یکی از مهم‌ترین شعار دینی نزد شیعیان و حتی مسلمانان مطرح ساخته است. (متقی و ملاحسینی اردکانی، ۱۳۹۹: ۹۴)

زیارت امام حسین (علیه السلام) به‌ویژه زیارت اربعین آن حضرت، دارای وجوه اعتقادی، فرهنگی، اقتصادی و حتی سیاسی است. البته برخی معتقدند که مسئله زیارت در مباحث دیپلماتیک جایگاهی ندارد و نباید مذهب را با سیاست درآمیخت، ولی واقعیت این است که مراسم حج و زیارت به‌خصوص زیارت امام حسین (علیه السلام) برای همه مسلمانان و شیعیان دارای وجوه سیاسی است و به‌عنوان شیوه‌های مهم صلح‌سازی و همگرایی مورد توجه پژوهشگران و سیاستمداران قرار گرفته است. (پور حسن، ۱۳۹۸: ۷۳ به نقل از cIntosh, 2017: 3) این در حالی است عده‌ای از افراط‌گرایان، زیارت را به ابزاری برای ایجاد تنفر و تضاد در نظر می‌گیرند؛ ولی نوع دوستی دینی و مذهبی که در زیارت وجود دارد می‌توان آن را به تجلی‌گاه انسان دوستی و صلح و همگرایی تبدیل کند زیرا زیارت ظرفیت ویژه‌ای برای ارتقای تساهل و فهم متقابل انسان‌ها دارد همان‌طور که جورج گرینیا^۱ گفته است: زیارت گردهمایی عمومی نوع بشر است که این گردهمایی با کمترین میزان خشونت برگزار می‌گردد. (همان، ۷۴) در واقع زیارت اربعین

^۱ George Greenia

به مثابه دیپلماسی فرهنگی به شمار می‌رود که مؤلفه‌های قیام اسلامی و انسانی امام حسین (علیه‌السلام) را برای مردم جهان و تاریخ بازنمایی، بازتولید و تثبیت می‌کند. (بشیر ۱۳۹۶: ۹۴؛ غیائی، برزویی و نصیری، ۱۳۹۹: ۲۳۶)

بنابراین همایش عظیم اربعین از جمله مناسک و آیین‌های اجتماعی است که به‌رغم ماهیت درون‌مذهبی شیعی، به دلیل فرامذهبی بودن قیام امام حسین (علیه‌السلام) به فرهنگ و شعار فرامذهبی، فرادینی و فراملیتی مبدل شده است و مسلمانان و غیرمسلمانان از فرهنگ‌های متفاوت با دین، زبان، رنگ و نژادهای گوناگون در این راهپیمایی عظیم شرکت می‌کنند و اسلام آوردن غیرمسلمانان را در این گرد هم‌آیی بزرگ به‌وفور به چشم می‌بینیم. (امامی و غیائی، ۱۳۹۶: ۱۲۹) از این‌رو زیارت اربعین امام حسین (علیه‌السلام) مانند مراسم حج ظرفیت خوبی برای همگرایی و زمینه‌سازی تحقق امت واحد اسلامی دارد.

از این‌رو گردشگری دینی را حداقل در سه مقوله یعنی جنبه دینی و قدسی یا خداخواهی، جنبه اجتماعی و کاربست‌های انسانی یا دیگر خواهی و جنبه معنوی و فردی یعنی خودیابی می‌توان مورد بررسی قرار داد. خداخواهی و پرستش نخستین متغیر در گردشگری دینی به حساب می‌آید در مرحله بعدی، زائران در عمل اجتماعی خود زمینه تبادل اطلاعات و پیوندهای زبانی و فرهنگی را با سایر کنشگران فراهم می‌کنند در این صورت تبادل و آمدوشد از راه سفر و زیارت عامل پیوستگی و انسجام و وحدت‌ای درون فرهنگی می‌رود. در جنبه فردی گردشگری دینی که همان خودسازی است که گردشگری فرصتی را ایجاد می‌کند که زائر به عبرت‌گیری، درس‌آموزی، آرامش و امید و واریسی جنبه‌های درونی خود بیندیشد. (کرمی پور، ۱۳۹۴: ۶۸-۶۹)

نتیجه

از منظر روش جستاری اسپریگنز، آینده همگرایی اسلامی مستلزم آن است که مسلمانان باید وضعیت نامطلوب موجود را فهم نموده و علل آن را مورد شناسایی قرار داده و از آن با ترسیم وضعیت مطلوب عبور کنند. آرزو، آرمان‌شهر و جامعه مطلوب مسلمانان یعنی در وهله اول وحدت اسلامی و در آینده امت اسلامی را فراهم سازند. با مطالعه و بررسی وضع کنونی جهان اسلام، وضعیت مسلمانان و کشورهای اسلامی جهت‌گیری زیادی به سمت وحدت و همگرایی ندارند و از مطالعه و ریشه‌یابی وضع موجود و وضعیت کنونی جهان اسلام علل نابسامانی و بی‌نظمی و در واقع موانع شکل‌گیری همگرایی و عدم توفیق راهکارهای مطرح‌شده همگرایی در جهان اسلام

را درمی‌یابیم که مجموعه موانع به دو دسته کلان درونی و بیرونی قابل تقسیم هستند. آنچه در این مقاله به‌عنوان راهکار همگرایی پیشنهاد شده است، گردشگری دینی است. توسعه گردشگری مذهبی و جذب گردشگران مذهبی فرصت‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و معنوی فراوان فرا روی مسلمانان قرار می‌دهد و می‌تواند تعامل و همگرایی را برای کشورها به ارمغان آورد. رونق و توسعه جهانگردی مذهبی میان جوامع اسلامی و ارتباطات آنان، موجب شناخت، نزدیکی و تعامل ملل مسلمان با یکدیگر می‌گردد. آنان با شناخت مشکلات و ویژگی‌های فرهنگی جوامع خود و یافتن نقاط اشتراک و اختلاف میان فرهنگ‌های اسلامی، کمک شایانی در حل مشکلات و رسیدن به فرهنگ مشترک اسلامی، برقراری پیوند و اتحاد میان مسلمانان و احیای دوباره مفهوم امت واحد اسلام خواهد کرد. توسعه گردشگری دینی در کشورهای اسلامی بسیاری از موانع و تبلیغات استعمارگران علیه جهان اسلام را خنثی خواهد کرد که این دستاورد بسیار مهم در سایه ارتباطات که مهم‌ترین نمودش گردشگری مذهبی است حاصل خواهد شد. از منظر فرهنگ تمدنی و سیاسی نیز گردشگری به‌ویژه گردشگران دینی به شناسایی چهره فرهنگ و تمدن اسلامی به دیگر کشورها و تمدن‌ها کمک قابل توجه می‌کند.

در نتیجه مناسک حج و زیارت اربعین امام حسین (علیه‌السلام) به‌عنوان مهم‌ترین مصداق گردشگری دینی، عامل بسیار مهم در توسعه فرهنگی در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی به شمار می‌آید و در ایجاد صلح و ثبات منطقه و بین‌المللی و همین‌طور افزایش ارتباطات علمی رشد تولیدات اقتصادی و اجتماعی و همگرایی جمع‌آوری جوامع و تحول و تکامل ارزش‌ها و آداب و سنن و فوق‌العاده مؤثر است. از طرف دیگر گردشگری دینی به‌مثابه وسیله ارتباطی و ابزار دیپلماسی فرهنگی نقش مؤثر در تعامل بین فرهنگ‌ها ایفا می‌کند و آنجایی که گردشگری دینی می‌تواند فضای را ایجاد کند که صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز و حفظ و تکریم هویت‌های فرهنگی هرچه بیشتر صورت پذیرد و زمینه‌های شکل‌گیری وحدت و همگرایی و امت اسلامی فراهم آید و از این‌رو گردشگری دینی موجب وحدت جهان اسلام گردیده و از راهکارهای عملی آن به شمار می‌آید؛ زیرا با ورود گردشگر به‌خصوص گردشگر دینی علاوه بر مزایای اقتصادی، سیاسی و امنیتی از بعد فرهنگی نیز دارای اهمیت فراوان هستند و جوامع مبدأ و مقصد از آن تأثیر می‌پذیرد و همین امر موجب انتقال فرهنگ و تبادل فرهنگی و فرهنگ تقریب و همگرایی می‌گردد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. اداره پژوهش و نگارش، کتاب وحدت، وزارت ارشاد اسلامی، بی‌جا، ۱۳۶۲.
۴. اسپریگنز، توماس، فهم نظریه‌های سیاسی، ترجمه فرهنگ رجایی، نشر آگاه، تهران، ۱۳۷۰.
۵. اسعدی، مرتضی، جهان اسلام: اردن، افغانستان، الجزایر، امارات متحده عربی، اندونزی، بحرین، برونی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۶.
۶. امام خمینی، روح‌الله، صحیفه امام، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، تهران، ۱۳۸۶.
۷. امامی، سید مجید و هادی غیائی، همگرایی تمدنی در طریق زیارت؛ با تأکید بر پیاده‌روی زیارت اربعین، دو فصلنامه علمی پژوهشی دین و سیاست فرهنگی شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۶.
۸. آقاجانی، معصومه و سعید فراهانی‌فرد، گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی ایران)، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، شماره ۹، بهار ۱۳۹۴.
۹. بحرانی، سید هاشم، مدینه المعاجز، تحقیق عزت الله مولایی همدانی، مؤسسه المعارف الاسلامیه، بی‌جا، ۱۴۱۴.
۱۰. برکت رضایی، روزبه، «وجود ۹۱۵۰ حدیث در خصوص حج»، سایت خبری ایکنا، تاریخ درج مطلب: ۲ اردیبهشت ۱۳۹۶، کد خبر ۳۵۹۱۹۳۳.
۱۱. بشیر، حسن، جهان سازی راهپیمایی اربعین: سیاست‌ها و راهبردها، چکیده مقالات سومین همایش بین‌المللی لقاء الحسین، انتشارات دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)، تهران، ۱۳۹۶.

۱۲. پاپلی یزدی، محمدحسین و مهدی سقائی، گردشگری ماهیت و مفاهیم، سمت، تهران، ۱۳۸۵.
۱۳. پورحسن، ناصر، زیارت و مقابله با جریان‌های سلفی تکفیری مرکز مطالعات راهبردی روابط فرهنگی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، شماره ۱۰، بهار ۱۳۹۸.
۱۴. تقی زاده داوری، محمود، نگاه به جامعه‌شناسی زیارت، معرفت، شماره ۴۵، ۱۳۸۰.
۱۵. تنکابنی، فرید، الحدیث (روایات ترتیبی از مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام))، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.
۱۶. جعفریان، رسول، پیشینه وحدت اسلامی به چه دوره‌ای بازمی‌گردد؟ روزنامه بهار، چهارشنبه ۱۲ اسفند ۱۳۸۸.
۱۷. جوان آراسته، حسین، امت و ملت، نگاهی دوباره، مجله حکومت اسلامی، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۷۹.
۱۸. حسن، حسن ابراهیم، تاریخ سیاسی اسلام، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۹۶۴.
۱۹. حسینی، نعمت‌الله، سیدالشهداء (علیه‌السلام) پرچمدار پیروزی خون بر شمشیر (۱)، انتشارات عصر انقلاب، ۱۳۸۱.
۲۰. حکیمی، محمدرضا، قیام جاودانه، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۳.
۲۱. حیدری چپانه، رحیم، مبانی برنامه‌ریزی صنعت گردشگری، سازمان جهانی گردشگری، انتشارات سمت، ۱۳۸۹.
۲۲. الخربوطلی، علی حسنی، انقلاب‌های اسلامی، ترجمه عبدالصاحب یادگاری و غلامحسین دانشی، کانون انتشاراتی چهره اسلام، تهران، ۱۳۵۷.
۲۳. دفتر مطالعات اقتصادی وزارت بازرگانی، بررسی صنعت گردشگری در ایران و کشورهای اسلامی، ۱۳۸۸.

۲۴. دوئرتی، جیمز و رابرت فالتزگراف، نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب، نشر قومس، تهران، ۱۳۸۴.
۲۵. رحیم پور، علی و سید داوود سید حسینی، سیمای جهانگردی اسلامی، محیا، تهران، ۱۳۷۹.
۲۶. زاهدی، شمس السادات، تحلیل بر انواع جهانگردی و ارتباط آن‌ها با یکدیگر، فصلنامه علمی مطالعات جهانگردی، شماره ۱، تابستان ۱۳۸۲.
۲۷. سیف زاده، حسین، نظریه‌ها و تئوری‌های مختلف در روابط بین‌الملل فردی و جهانی شده: مناسبت و کارآمدی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۸۴.
۲۸. شماعی، علی، نقش ایران‌گردی در فرآیند همگرایی و توسعه کشورهای اسلامی، مجله نامه پژوهش، شماره ۱۱، ۱۳۸۷.
۲۹. شمس‌الدین، محمدمهدی، ثورة الحسین ظروفها الاجتماعیه و آثارها الانسانیه، نشر دار التعارف، بیروت، ۱۹۷۸.
۳۰. شولتسه، راینهارد، تاریخ جهان اسلام در قرن بیستم، ترجمه ابراهیم توفیق، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ۱۳۸۹.
۳۱. صادقی اردستانی، احمد، وحدت اسلامی، دفتر کنگره جهانی ائمه جمعه و جماعت، قم، بی‌تا.
۳۲. صفوی، سید یحیی، وحدت جهان اسلام: چشم‌انداز آینده، انتشارات شکیب به سفارش مؤسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، تهران، ۱۳۸۷.
۳۳. طباطبایی قمی، تقی، شهید کربلا از ولادت تا بعد از شهادت، انتشارات مفید، قم، ۱۳۷۰.
۳۴. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، دارالنعمان، نجف، ۱۳۶۸ق.

۳۵. عزیزی فر، محمدجواد، ژئوپلیتیک گردشگری؛ راهبردی در توسعه گردشگری و همگرایی کشورهای جهان اسلام با محوریت توسعه گردشگری در سواحل خلیج فارس، فصلنامه مطالعات فرهنگی و سیاسی خلیج فارس، شماره ۱۳، مهر و آذر ۱۳۹۶.

۳۶. غیائی، هادی، محمدرضا برزویی و امید نصیری، ابعاد و راهبردهای دیپلماسی فرهنگی آیین پیاده‌روی زیارت اربعین، دو فصلنامه سیاست و روابط بین‌الملل شماره ۷ بهار و تابستان ۱۳۹۹.

۳۷. فوزی تویسرکانی، یحیی، سازمان کنفرانس اسلامی (ساختار، عملکرد و روابط آن با ایران)، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.

۳۸. فیومی، احمد بن محمد بن علی، المصباح المنیر، تحقیق یوسف الشیخ محمد، المکتبه العصریه، ۱۴۱۸.

۳۹. قربانی شیخ نشین، ارسلان و رضا سیمبر، ایران و همگرایی در سازمان همکاری اسلامی، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ۱۳۹۰.

۴۰. کاظمی، سید آصف، اسلام هراسی درونی؛ نزاع غرب با اسلام در سایه گفتمان در: مجموعه مقالات هجدهمین جشنواره شیخ طوسی، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (صلی الله علیه وآله)، قم، ۱۳۹۴.

۴۱. کاظمی، سید آصف، بازتاب‌های سیاسی گفتمان تکفیر در: مجموعه مقالات هجدهمین جشنواره شیخ طوسی (ره)، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (صلی الله علیه وآله)، قم، ۱۳۹۳.

۴۲. کاظمی، سید آصف، بررسی انتقادی نظریه‌های همگرایی در جهان اسلام با تأکید بر ارائه طرح جایگزین، رساله دکتری تاریخ معاصر جهان اسلام، مجتمع تاریخ، سیره و تمدن اسلامی، استاد راهنما، عبدالوهاب فراتی، تابستان ۱۳۹۹.

۴۳. کاظمی، سید علی اصغر، نظریه همگرایی در روابط بین‌الملل «تجربه جهان سوم»، نشر قومس، تهران، ۱۳۷۷.

۴۴. کرمی پور، الله کرم، گردشگری دینی: ماهیت و کارکرد، دو فصلنامه علمی- پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، شماره ۱۳، بهار و تابستان ۱۳۹۴.
۴۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محقق و مصحح: علی اکبر غفاری، محمد آخوندی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷.
۴۶. الکوفی، احمد ابن اعثم، الفتوح، تحقیق: علی شیر، بیروت، دار الأضواء، چاپ اول، ۱۹۹۱ م.
۴۷. گلی زواره، غلامرضا، سرزمین اسلام شناخت اجمالی کشورها و نواحی مسلمان نشین جهان، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۷۲.
۴۸. لمبتون، ان، کی، اس، دولت و حکومت در اسلام، نشر عروج، تهران، ۱۳۷۴.
۴۹. مازندرانی، محمد بن علی بن شهر آشوب، مناقب آل ابیطالب (ع)، نشر حیدری، نجف، ۱۳۷۶ ق.
۵۰. متقی، افشین و رضا ملاحسینی اردکانی، تبیین جایگاه و نقش اربعین در ارتقای پرستیژ ژئوپلیتیکی تشیع، فصلنامه علمی پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی شماره ۳، تابستان ۱۳۹۹.
۵۱. محمدجعفری، سیدحسین، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه سیدمحمدتقی آیت‌اللهی، دفتر نشر اسلامی، تهران، ۱۳۶۸.
۵۲. محمدعلی بصیری، مینا فرید و میر هادی حسینی کندلجی، نقش گردشگری دینی در دیپلماسی فرهنگی و وحدت جهان اسلام، فصلنامه پژوهش روابط بین‌الملل، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۹۲.
۵۳. مستوفی‌الممالکی، رضا، جغرافیای کشورها و نواحی اسلامی، انتشارات دانشگاه یزد، یزد، ۱۳۸۲.
۵۴. مشیر زاده، حمیرا، تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، سمت، تهران، ۱۳۸۹.

۵۵. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، صدرا، تهران، ۱۳۸۹.
۵۶. منشی زاده، رحمت الله، جهانگردی، انتشارات منشی، تهران، ۱۳۷۶.
۵۷. موثقی، سید احمد، استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۸.
۵۸. موسوی مقرر، عبدالرزاق، رهبر انقلاب خونین کوفه، ترجمه عزیز الله عطاردی، نشر جهان، تهران، ۱۳۵۷.
۵۹. مؤمنی، مصطفی، جهان اسلام، کتاب مرجع، تهران، ۱۳۸۹.
۶۰. مؤمنی، مصطفی، صرافی، مظفر و محمد قاسمی خوزانی، ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی، فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان شهر مشهد، مجله جغرافیا و توسعه، جغرافیا و توسعه، شماره ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۸۷.
۶۱. میرترابی، سعید، مسائل توسعه جهان اسلام، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ۱۳۹۰.
۶۲. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، تصحیح و تحقیق مؤسسه آل البيت (ع)، نشر مؤسسه آل البيت (ع)، قم، ۱۴۰۸.
۶۳. ولایتی، علی اکبر و رضا سعیدمحمدی، تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام، دانش سیاسی، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۹.
۶۴. ولی پور زرومی، سید حسین، بررسی سطح نخبگان سیاسی موانع ذهنی و روانی همگرایی در خاورمیانه، مجله راهبرد، ش ۲۶، زمستان ۱۳۸۱.
۶۵. هاشمی نژاد، عبدالکریم، درسی که حسین (علیه السلام) به انسان ها آموخت، فراهانی، ۱۳۴۷.
۶۶. همایون، محمدهادی، جهانگردی، ارتباطی میان فرهنگی، مطالعه تطبیقی الگوی غربی معاصر و الگوی اسلامی، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ۱۳۹۱.